

Η ΙΔΕΑ ΤΗΣ ΠΡΟΟΔΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΣΗΜΕΡΑ*

Εισαγωγή. Ήρκεσε ή μόλις έξαετης θητεία του στο Πανεπιστήμιο Ἀθηνών (1929-33 ως ύφηγητοῦ καὶ 1933-35 ως καθηγητοῦ) γιὰ νὰ ἀποδώσει ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος – ἓνα ἀπὸ τὰ ἐκλεκτότερα πνεύματα τοῦ Νεοελληνισμοῦ – ἓνα πλουσιότατο κοινωνιολογικὸ ἔργο βαθύτατο καὶ ἐκτενέστατο, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ μονομέρειες, πρωτότυπο καὶ πρωτοποριακὸ, ἀλλὰ καὶ βιωματικὸ καὶ γι' αὐτὸ συναρπαστικὸ γιὰ τὴν πνευματικότητα καὶ τὸν ποιητικὸ του παλμό¹.

* Ὁμιλία στὴν Ἡμερίδα: 20 χρόνια χωρὶς Παναγιώτη Κανελλόπουλο (1986-2006), ποὺ ὁργανώθηκε ἀπὸ τὴν «Ἐταιρεία Φίλων Π. Κ.» στὸ Πόλεμικὸ Μουσεῖο (4.12.2006).

1. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἀπαντα κοινωνιολογικά*, 5 τόμοι, Ἐταιρείας Φίλων Π. Κανελλόπουλου (ἐπιμ. Μ. Μελετιόπουλου), Γιαλλεῖα, 1992-1996. Ἐπὶ τοῦ κοινωνιολογικοῦ τοῦ ἔργου πβ. Γ. ΚΑΒΒΑΔΙΑ, Εἰσαγωγή, στὰ *Ἀπαντα κοινωνιολογικά*, τ. Α' · τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Π. Κανελλόπουλος καὶ ἡ Κοινωνιολογία, *Ἀφιέρωμα στὸν Π. Κανελλόπουλο*, Νέα Ἑστία, 1996, σσ. 233 κ. ἑξ.· Α. ΚΥΡΤΣΗ, *Κοινωνιολογικὴ σκέψη καὶ ἐκσυγχρονιστικὲς ἰδεολογίες στὸν ἑλληνικὸ μεσοπόλεμο*, Νῆσος, 1996, σσ. 188-214· Φ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ἐπιστημολογικὴ κριτικὴ τοῦ Π. Κανελλόπουλου γιὰ τὴν ἔννοια τῆς ἱστορικοκοινωνικῆς νομοτέλειας τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, *Νεοελληνικὴ φιλοσοφία*, Ἑλληνικὴ Φιλοσοφικὴ Ἐταιρεία (ἐπιμ. Κ. Βουδούρη), Ἑλληνικά Γράμματα, 2000, σσ. 207 κ. ἑξ. Κριτικὴ (ἀπὸ μαρξιστικὴ σκοπία) κοινωνιολογικῶν ἀπόψεων τοῦ Κανελλόπουλου ἀσκοῦν οἱ Θ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Αἱ παραποιήσεις τοῦ μαρξισμοῦ ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα, 1931· Στ. ΤΣΕΚΟΥΡΑ, Οἱ κοινωνιολογικὲς ἀπόψεις τοῦ Π. Κανελλόπουλου, *Σύγχρονα θέματα*, ἔτος Γ', τευχ. 15, 1961. Ὁ Κανελλόπουλος ὑπῆρξε χαρισματικὸς καὶ ὡς δάσκαλος. Ὁ Κ. Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ (*Φήμη ἀπόντων*, Καστανιώτη, 1995, σ. 18) μνημονεύει τὶς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὸ πρῶτο μάθημά του ὡς ὑφηγητῆ: «Ὅταν βγαίναμε ἀπὸ τὸ μάθημα, εἶχε ἀλλάξει γιὰ μᾶς ἡ πνευματικὴ φυσιογνωμία τῆς Σχολῆς... Τὸ μάθημα ἐκεῖνο μᾶς εἶχε θέλξει πολλαπλά. Μᾶς εἶχε φανεῖ σύνθετο κάτι: ἐπιστήμη ἀλλὰ καὶ ποίηση, καὶ ὄχι κλειστὴ ἐπιστήμη, ἀλλὰ ὀλάνοιχτη πρὸς τὰ μεγάλα ἀνθρώπινα προβλήματα, καὶ μὲ ὑποστήριγμα φιλοσοφικόν». Καὶ συνεχίζει: «... ἀρχίσαμε νὰ δημιουργοῦμε τὸν θρῦλο τοῦ νέου ὑφηγητῆ. Καὶ σύντομα τὸ ἀκροατήριό του πλήθυνε, καὶ ἦταν ἐφεξῆς ὄχι μόνο φοιτητικόν. Τὸ μάθημα... ἐξελίχθηκε σὲ θεσμό τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν Ἀθηνῶν... Πολλοὶ περίμεναν [τὸ μάθημά του] σάν ὥρα ἐορταστικῆ τοῦ πνεύματος». Τὸ ἴδιο, ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τῶν ἰδεολογικῶν ἀντιπάλων του, ὁ τότε μαρξιστῆς Θ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *ἐνθ' ἀν.*, σ. 1, μὲ ἀφορμὴ τὶς παραδόσεις τοῦ Κανελλόπουλου, γιὰ τὸν Κ. Μαρξ: «Ὁ κ. Κ., κάτοχος ὠρισμένων προσόντων, εἶναι εἷς ἀπὸ τοὺς περισσότερον «ἀκουομένους» διδασκάλους τοῦ Πανεπιστημίου. Τὸ ἀκροατήριόν του εἶναι πολυσύνθετον καὶ ἀναμοιογενὲς κατὰ τὴν προέλευσιν. Ἀποτελεῖται ἀπὸ φοιτητὰς ὅλων ἰσῶς τῶν σχολῶν καὶ ἀπὸ ἐξωτερικοὺς ἀκόμη ἀκροατάς».

Θὰ ἀναφερθοῦμε σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ κεντρικὰ θέματα τῆς Κοινωνιολογίας του, τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορικῆς προόδου, ἓνα θέμα ποὺ διαποτίζει καὶ τὸ λοιπὸ τεράστιο ἔργο του. Πρόκειται καὶ γιὰ ἓνα θέμα γενικότερης σημασίας, δεδομένου ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἱστορικῆς προόδου εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ θεμελιώδεις ἰδέες τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ.

Ι. Ἕννοια καὶ ἰδέα τῆς προόδου.

Α. Ἕννοια τῆς προόδου – Διάκριση ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη. Τί εἶναι πρόοδος; Αὐτὸ εἶναι τὸ πρῶτο ἐρώτημα. Ἡ ἀπάντηση δὲν εἶναι αὐτονόητη, γιατί ἡ Ἕννοια τῆς προόδου συχνότατα ταυτίζεται μὲ τὴν Ἕννοια τῆς ἐξέλιξε-ως². Ὁ Κανελλόπουλος ἀπάντησε στὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἤδη μὲ τὴν πρῶ-μη γερμανόγλωσση μελέτη του *Evolution und Fortschritt* («Ἐξέλιξη καὶ πρόοδος»)³. Ἐξέλιξη καὶ πρόοδος εἶναι Ἕννοιες διαφορετικές. Ἡ σύγ-χυση ὀφείλεται στὸ ὅτι καὶ οἱ δύο Ἕννοιες σημαίνουν μία κίνηση, μία μετάβαση ἀπὸ τὸ ἓνα σημεῖο στὸ ἄλλο, ἓνα «γίγνεσθαι». Ὅμως, πότε μία κίνηση, ἓνα «γίγνεσθαι», χαρακτηρίζεται ὡς «ἐξέλιξη» καὶ πότε ὡς «πρόοδος»;

Ὁ Κανελλόπουλος διακρίνει τὶς Ἕννοιες αὐτὲς ἀναγόμενος στὴν γνω-σιολογικὴ διάκριση φύσεως καὶ ἱστορίας⁴. Ἡ ἱστορία κατ' ἀντίθεση πρὸς τὴν φύση, εἶναι ἔργο ἀνθρώπου· τὰ ζῶα καὶ οἱ ἄλλοι ὀργανισμοὶ δὲν ἔχουν ἱστορία. Ἱστορία ὑπάρχει μόνον ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχουν σκοποὶ. Εἴτε ὕλικους εἴτε πνευματικούς σκοποὺς θέτει ὁ ἄνθρωπος, ἐνεργεῖ πάν-τοτε ἱστορικῶς, ἐπειδὴ δημιουργεῖ καὶ ἀπὸ τὸ τίποτε, δημιουργεῖ ἀξίες, ἀνεξάρτητα ἂν ὕλικες ἢ πνευματικές. Τὶς ἀξίες αὐτὲς τὶς δημι-ουργεῖ μὲ τὸ πνεῦμα του. «Τὸ πνεῦμα εἶναι καὶ αὐτὸ δῶρον φυσικόν», λέγει ὁ Κανελλόπουλος. «Δὲν ἐδόθη ὁμως ὅπως δίδονται εἰς τὰ δένδρα οἱ καρποὶ καὶ εἰς τὸν ἄνεμον ἡ ὀρμητικότης καὶ ὁ ἦχος του· δὲν ἐδόθη ὅπως δίδονται εἰς τὴν θάλασσαν τὸ κύμα καὶ εἰς τὰ βουνὰ τὸ ὕψος των. Τὸ πνεῦμα ἐδόθη διὰ νὰ ὑπερβάλῃ τὸν ἑαυτὸν του, διὰ νὰ ὑπερνικήσῃ τὴν φυσικὴν του προέλευσιν, διὰ νὰ παύσῃ νὰ εἶναι δῶρον, διὰ νὰ με-τατραπῇ εἰς πράξιν, εἰς ἔργον»⁵. Τὸ πνεῦμα δόθηκε γιὰ νὰ ὑπερνικήσῃ τὴν φυσικὴ νομοτέλεια, ποὺ θέλει τὸν ἄνθρωπο ὑποταγμένον στὰ δεσμὰ τοῦ φυσικοῦ νόμου.

2. Πβ. Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Ἕννοια τῆς προόδου, Ἐλευθέρα Σχολὴ φιλοσοφίας ὁ Πλήθων, Τὰ ἐγκαίνια καὶ τὰ μαθήματα τῆς Α' περιόδου, Ἀθήνα, 1975, σσ. 99 κ. ἐξ.

3. Μὲ ὑπότιτλο *Eine sozialphilosophische Skizze*, Athen, 1926.

4. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Προβλήματα φιλοσοφίας καὶ κοινωνιολογίας τῆς ἱστορίας, 1936, σσ. 1 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Ἱστορία καὶ κριτικὴ τῶν κοινωνιολογικῶν θεωριῶν, 1929, σσ. 7-9. Γιὰ τὴν διάκριση αὐτὴ πβ. καὶ Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Εἰσαγωγή στὴ φιλοσο-φία, Δ', 1975, σσ. 339 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Μαθήματα φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, 1956, σσ. 37 κ. ἐξ.

5. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Προβλήματα, σ. 4.

Φύση και ιστορία μοιάζουν ωστόσο – λέγει ο Κανελλόπουλος⁶ – γιατί και οί δύο διέπονται από τον νόμο της αέναης μεταβολής. Αναφέρει μία φράση του Bergson από την *Δημιουργοῦ εξέλιξη*: «Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὅλα διαρκῶς μεταβάλλονται καὶ ὅτι τὸ ἴδιο τὸ σταθερὸ εἶναι ἤδη καὶ αὐτὸ μία μεταβολή». Ὁ νόμος τῆς αέναης μεταβολῆς, τὸ «γίγνεσθαι», ἐκδηλώνεται μὲ δύο τρόπους: ὡς εξέλιξη (Evolution) καὶ ὡς πρόοδος (Fortschritt). Ἡ εξέλιξη ἀναφέρεται στὴν φύση καὶ συνδέεται μὲ τὴν βιολογικὴ διαδικασία, ποὺ γίνεται σύμφωνα μὲ τοὺς φυσικοὺς νόμους· παράδειγμα ἡ θεωρία τῆς ἐξελέξεως τῶν εἰδῶν μέσω τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς, ποὺ διατύπωσε ὁ Δαρβίνος. Ἡ πρόοδος ἀναφέρεται στὴν ἱστορία καὶ συνδέεται μὲ τὴν ἱστορικὴ διαδικασία, ποὺ γίνεται σύμφωνα μὲ τοὺς ἰδιότυπους ἱστορικοὺς νόμους⁷. Πρόοδος – αὐτὸς εἶναι ὁ ὁρισμὸς ποὺ δίδει στὴν λέξη ὁ Κανελλόπουλος – εἶναι ἡ χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ φυσικῶς γίγνεσθαι, ἀπὸ τοὺς φραγμοὺς τοῦ εἶδους καὶ γενικὰ τῆς φύσεως. Ἡ πρόοδος εἶναι ἄρα ἔννοια ἀντιβιολογικὴ, ἀντίθετη καὶ ἀνταγωνιστικὴ τῆς βιολογικῆς ἐξελέξεως. Ὑποκείμενο τῆς ἐξελέξεως εἶναι ἡ Φύση. Ὑποκείμενο τῆς προόδου εἶναι ὁ ἄνθρωπος ὃχι ὡς βιολογικὸ εἶδος (ὡς βιολογικὸ εἶδος ὑπόκειται καὶ αὐτὸς σὲ εξέλιξη) ἀλλὰ ὡς ἄτομο, δηλαδή ὡς εἶδος ἀνώτερο καὶ ποιοτικῶς διάφορο ἀπὸ τὰ ἄλλα εἶδη τῶν ἔμβιων ὄντων. Γι' αὐτὸ ἡ πρόοδος συμπίπτει μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐμφάνιση τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἄτομου, ὡς *homo sapiens*, ποὺ προκάλεσε καὶ τὴν πλήρη διάκρισή του ἀπὸ τὰ ἄλλα ζῶα. Ἐκτοτε ὁ ἀγὼνας τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τῆς φύσεως, τῆς προόδου κατὰ τῆς ἐξελέξεως, εἶναι συνεχῆς καὶ ἀνελεῆς. Μὲ συνεχεῖς νίκες τῆς προόδου, ἀλλὰ ὃχι χωρὶς θυσίες. Ἡ πρώτη παραβίαση τῆς φύσεως ἐγένετο διὰ τῆς λογικῆς μὲ τὴν βέβηλη πράξη τοῦ Προμηθέα, καὶ προκάλεσε τὴν ἐξέγερση ὀλόκληρης τῆς φύσεως. Ἡ τελευταία θυσία θὰ προέλθει ἀπὸ τὴν πλήρη ὑποταγὴ τῆς φύσεως, ποὺ θὰ εἶναι ἴσως καὶ ἡ πλήρης ἄρνηση τῆς βουλήσεως γιὰ ζωὴ. Μπορεῖ ἡ πρόοδος νὰ ὁδηγήσει ἕως ἐκεῖ; Δὲν τολμοῦμε – λέγει ὁ Κανελλόπουλος⁸ – νὰ προβοῦμε σὲ μία τέτοια προφητεία. Τοῦτο μόνο γνωρίζουμε: ὅταν ἐπιστεῖ ἡ στιγμή ἐκείνη, θὰ εἶναι ἡ συντέλεια τοῦ κόσμου.

6. Καὶ γιὰ τὰ ἐπόμενα πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Evolution und Fortschritt*, σσ. 5 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περὶ τῶν μεθόδων τῆς Κοινωνιολογίας*, 1926, σσ. 9 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Κοινωνικὴ πρόοδος καὶ κοινωνικὴ πολιτικὴ*, 1927, σσ. 3 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περὶ τῆς Κοινωνιολογίας ὡς ἐπιστήμης*, 1928, σσ. 5 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς καὶ ἡ οἰκονομία*, 1933, σσ. 2 κ. ἐξ.

7. Πβ. καὶ Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Σύστημα φιλοσοφικῆς ἠθικῆς*, 1947, σσ. 204 κ. ἐξ., 220 κ. ἐξ.

8. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Περὶ Κοινωνιολογίας ὡς ἐπιστήμης*, σ. 6.

Β. Ἡ ἰδέα τῆς προόδου ὡς κοινωνιολογικὸ πρόβλημα. Ἐξέλιξη καὶ πρόοδος εἶναι, λοιπόν, ἔννοιες ἀντίθετες καὶ ἀντιθετικές. Ἡ ἐξέλιξη εἶναι ἔννοια φυσική· ἡ πρόοδος εἶναι ἔννοια ἱστορική, ἱστορικὸ γεγονόσ. Καὶ ὡς ἱστορικὸ γεγονόσ μελετᾶται ἀπὸ τὸν Κανελλόπουλο ἀπὸ κοινωνιολογικὴ σκοπιά, δηλαδή μὲ κοινωνιολογικὴ μέθοδο. Κοινωνιολογικὴ μέθοδος εἶναι, κατὰ τὸν Κανελλόπουλο⁹, ἡ μέθοδος ποὺ μελετᾶ τὰ ἱστορικὰ (κοινωνικά) φαινόμενα συστηματικῶς καὶ γενικευτικῶς. Ἀλλὰ ἡ γενίκευση στὴν ὁποία προβαίνει ἡ Κοινωνιολογία, δὲν εἶναι ἐκείνη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν· δὲν εἶναι ἀναγωγὴ φυσικῶν ἀπλῶς φαινομένων σὲ ἀπόλυτους (φυσικοὺς) νόμους, ἀλλὰ εἶναι ἀναγωγὴ νοημάτων ποὺ ἐκφράζουν τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ὄχι σὲ νόμους (ἱστορικοὶ νόμοι δὲν ὑπάρχουν) ἀλλὰ σὲ «ταξινομικὲς» κατηγορίες καὶ ἔννοιες τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας.

Ὁ Κανελλόπουλος δὲν ὁμιλεῖ γιὰ «ἔννοια» ἀλλὰ γιὰ «ἰδέα» τῆς προόδου. Ἡ ἔννοια προϋποτίθεται. Πρόοδος εἶναι γι' αὐτὸν ἡ τάση γιὰ ὁλοένα μεγαλύτερη χειραφέτηση ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς φύσεως. Ὡς «ἰδέα» τῆς προόδου ἐννοεῖ τὴν συνείδηση τῆς προόδου. «Ἰδέα» τῆς προόδου εἶναι ἡ συνείδηση τῆς προόδου¹⁰. Σὲ καμιά περίπτωση ὁ ὅρος «ἰδέα» δὲν νοεῖται ἐδῶ φιλοσοφικά, ἀξιολογικά, ὡς «ἀξία» τῆς προόδου. Γιὰ τὸν Κανελλόπουλο ἡ πρόοδος εἶναι ἔννοια ἀξιολογικῶς οὐδέτερη¹¹, νοεῖται ὡς ἱστορικὸ γεγονόσ καὶ μόνον, καὶ ὄχι ὡς ἱστορικὴ ἀξία. Ἡ πρόοδος ὡς ἱστορικὴ ἀξία ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ὄχι τῆς Κοινωνιολογίας ἀλλὰ τῆς Φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας¹² – καὶ ἡ σκοπιά αὐτὴ δὲν ἐνδιαφέρει τὸν Κανελλόπουλο ὡς κοινωνιολόγο.

9. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ κριτική...*, σσ. 8 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Κοινωνιολογία*, 1930, σσ. 3 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περὶ τῶν μεθόδων τῆς Κοινωνιολογίας*, σσ. 1 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Heidelberg. Ὁ χρυσὸς κρίκος τοῦ πνευματικοῦ δεσμοῦ μας, *Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Τσάτσο*, Ἀθήνα, Σάκκουλα, 1980, σσ. 125 κ. ἐξ.

10. Ἀσαφὴς εἶναι ἡ διάκριση μεταξὺ «ἔννοιας» καὶ «ἰδέας» τῆς προόδου στὸν Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑ, *Ἡ ἔννοια τῆς προόδου καὶ ἡ μεθοδολογία τῆς ἱστορίας*, Παπαζήση, 1970, σ. IV: «Συνήθως ὁ ὅρος «ἔννοια τῆς προόδου» χρησιμοποιεῖται σὲ σχέση μὲ τὰ λογικὰ γνωρίσματά της. Ὁ ὅρος «ἰδέα τῆς προόδου» ἀναφέρεται στὶς γενικότερες θεωρήσεις πάνω στὴν πρόοδο».

11. Ὁ Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Κοινωνικὴ πρόοδος καὶ κοινωνικὴ πολιτικὴ*, σσ. 3-6, διακρίνει ἔτσι τὶς θεωρίες ἐκεῖνες, οἱ ὁποῖες ὡς κριτήρια προόδου θέτουν ἀξίες πνευματικές, ἠθικές (ὅπως τὸ ἀνθρωπιστικὸ ἰδεῶδες τοῦ J. G. Herder) ἢ αἰσθητικές (ὅπως ἡ ἰδέα τῆς αἰσθητικῆς παιδείας τοῦ Fr. Schiller).

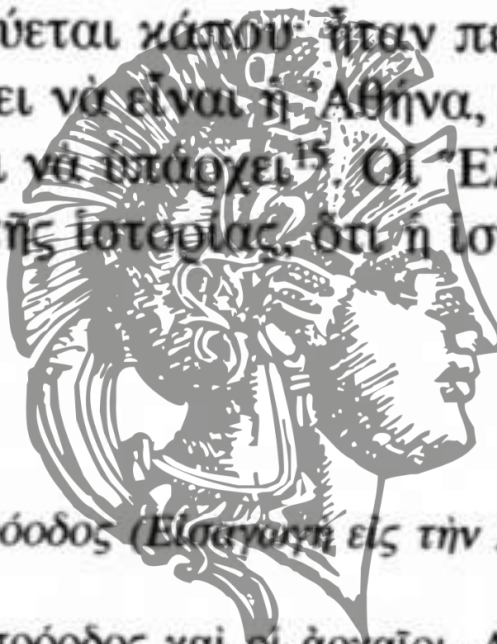
12. Γιὰ τὴν σχέση Κοινωνιολογίας καὶ ἀξιολογικῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ κριτική...*, σσ. 20 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Κοινωνιολογία τῶν ἱμπεριαλιστικῶν φαινομένων*, 1927, σσ. 64-68.

Π. Ιστορική καταγωγή της ιδέας της προόδου. Πρόοδος ως ιστορικό γεγονός υπήρξε από την εμφάνιση της ιστορικής κοινωνίας. Άλλα ό άνθρωπος άργησε νά συνειδητοποιήσει τó γεγονός αυτό. Η «ιδέα» της προόδου ήρθε πολύ αργότερα¹³. Στην Αρχαία Ελλάδα ή ιδέα αυτή ήταν άγνωστη¹⁴, γιατί ό Έλληνας δέν είχε ιστορική συνείδηση, ή όποία αποτελεί προϋπόθεση της ιδέας της προόδου. Αντικείμενο της έλληνικής φιλοσοφικής σκέψεως είναι ή φύση και όχι ή ιστορία· π.χ. ή περίφημη θεωρία της «έξελίξεως» του Άριστοτέλους, πού θεμελιώθηκε στην άρχή της έντελέχειας, είναι φιλοσοφία της φύσεως και όχι της ιστορίας. Ο Έλληνας ήταν ό κατ' έξοχήν μυθικός τύπος ανθρώπου, και ό μύθος είναι αντίθετος στην ιστορία. Η ιστορική συνείδηση προϋποθέτει συνείδηση της χρονικής σχέσεως του παρόντος πρós τó παρελθόν. Ο Έλληνας αισθανόταν τόν κόσμο νά αρχίζει από τόν έαυτό του και σέ αυτό όφειλόταν ή έλευθερία και ή τραγικότητά του· τó παρελθόν δέν υπήρχε ως πραγματικότητα, αλλά εμφανιζόταν ως αιώνιο παρόν. Η ιστορική συνείδηση προϋποθέτει και συνείδηση της χρονικής σχέσεως του παρόντος πρós τó μέλλον. Ο Σωκράτης, ό μοναδικός αυτός Αθηναίος, δέν είχε την έννοια ότι ή ιστορία πορεύεται κάποιου· ήταν πεπεισμένος ότι ή Αθήνα δέν πρόκειται ποτέ νά πάψει νά είναι ή Αθήνα, ότι ή Αθηναίων Πολιτεία δέν μπορεί ποτέ νά πάψει νά υπάρχει¹⁵. Οί Έλληνες είχαν κυκλική και όχι γραμμική αντίληψη της ιστορίας, ότι ή ιστορία διαγράφει

13. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία και πρόοδος (Εισαγωγή εις την Κοινωνιολογίαν της ιστορίας)*, 1933.

14. Αυτόθι, σσ. 4 κ. έξ· ειδικότερα, 'Η πρόοδος και οί άρχαίοι, ΑΦΘΕ Ε', 1934, σσ. 118-136. Για τó όλο πρόβλημα πβ. Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, *Φιλοσοφία της ιστορίας*, Δ. Παπαδήμα, 1976, σσ. 21 κ. έξ., 41 κ. έξ., 237· Θ. ΚΕΣΣΙΑΗ, *Είχαν ή όχι οί άρχαίοι Έλληνες την ιδέα της ιστορίας*., *Φιλοσοφία*, 27-28, 1997-1998, σσ. 26-44· Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑ, *Η έννοια της προόδου...*, σσ. 1 κ. έξ· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Η θεωρία της ιστορίας από τόν Θουκυδίδη στον Sartre*, Θεσσαλονίκη, ά. χρ., σσ. 86 κ. έξ· Θ. ΒΕΪΚΟΥ, *Θεωρία και μεθοδολογία της ιστορίας*, Θεμέλιο, 1987, σσ. 108-109· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Οί προσωκρατικοί, Ε'*, *Έλληνικά Γράμματα*, 1998, σσ. 72-73· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Φύση και κοινωνία (Από τόν Θαλή στον Σωκράτη)*, Σμίλη, 1991, σσ. 122 κ. έξ· Β. ΚΥΡΚΟΥ, *Άρχαίος έλληνικός διαφωτισμός και σοφιστική*, Δ. Παπαδήμα, 1986, σ. 34· E. R. DODDS, *Η ιδέα της προόδου στην κλασσική άρχαιότητα* (μτφρ. Γ. Τραϊάνου), Έξάντας, 2000· W. GUTHRIE, *Οί σοφιστές* (μτφρ. Δ. Τσεκουράκη), ΜΙΕΤ, 1989, σσ. 86 κ. έξ· G.B. KERFERD, *Η σοφιστική κίνηση* (μτφρ. Π. Φαναρά), Καρδαμίτσα, 1996, σσ. 194 κ. έξ· FRÄNKEL, *Ο έμπειρισμός του Ξενοφάνη και ή γνωσιολογική του κριτική* (Απόσπ. Β34), εις *Οί Προσωκρατικοί* (Συλλογή κριτικών δοκιμίων Α', επιμέλεια Μουρελάτου), Έκπαιδευτήρια «Κωστέα-Γείτονα», ά. χρ., σσ. 178, 181 κ. έξ· L. EDELSTEIN, *The Idea of Progress in Classical Antiquity*, Baltimore, 1967, σσ. 3 κ. έξ· M. EMSBACH, *Sophistik als Aufklärung*, Würzburg, 1980, σ. 10· R. BULTMANN, *Das Verständnis der Geschichte im Griechentum und im Chrtistentum*, εις *Der Sinn der Geschichte*, 7 Essays von Golo Mann, K. Löwith, R. Bultmann, Th. Litt, A. Toynbee, K. Popper, H. U. v. Balthasar, Beck⁴, σσ. 50-65.

15. I. N. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Η έννοια της προόδου...*, σ. 106.

μία κυκλική πορεία, δηλαδή επαναλαμβάνεται περιοδικά. Τοῦτο διότι πίστευε ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση εἶναι (σύμφωνα με ὀρισμένο ὄντολογικό ἀρχέτυπο) κατὰ τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικά της ἀμετάβλητη, καὶ ἡ ἀντίληψη αὐτὴ περνᾷ μέσα ἀπὸ κάποιους προσωκρατικούς καὶ τὸν Πλάτωνα στοὺς ἱστοριογράφους (Θουκυδίδη, Πολύβιο). Ἡ στροφή πρὸς τὴν ἱστορία σημειώθηκε μετὰ τὸν Χριστιανισμό¹⁶, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ὄχι μόνο θρησκευτικὸ ἀλλὰ καὶ ἱστορικὸ ὁρόσημο. Ἀντίθετα πρὸς τὸν Ἑλληνισμό, ποὺ θεοποιώντας τοὺς ἀνθρώπους ἀνήγαγε τὰ πάντα σὲ κριτήρια ὑπεριστορικά, ὁ Χριστιανισμὸς ἐνανθρωπίζοντας τὸν Θεὸ ὑπέταξε καὶ τοῦτον στὴν ἐννοια τῆς μεταβολῆς καὶ τῆς φθορᾶς καὶ δημιουργήσε ἔτσι τὴν ἰδέα τῆς ἱστορίας.

Ἀλλὰ ἡ ἱστορικὴ συνείδηση ἦταν ἀναγκαῖος, ὄχι ὅμως καὶ ἐπαρκὴς ὁρος γιὰ τὴν γένεση τῆς ἰδέας τῆς προόδου. Ἡ ἰδέα τῆς προόδου συνελήφθη μόλις οἱ ἱστορικὲς συνθήκες τὸ ἐπέτρεψαν¹⁷, κατὰ τὴν νεώτερη ἐποχὴ με ἀφορμὴ τὶς νέες ἀνακαλύψεις καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς, ὅποτε ὁ ἀνθρώπος εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ βλέπει τὴν πρόοδο νὰ προχωρεῖ μετὰ τὴν καταπληκτικὴ ἐκείνη ταχύτητα ποὺ σημείωνε στὴν σφαῖρα τῆς τεχνικῆς καὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (Κέπλερ, Γαλιλαῖος, Νεύτων)¹⁸. Μέχρι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ πρόοδος ἦταν τόσο βραδεῖα, ὥστε δύσκολα μποροῦσε νὰ συλληφθεῖ ἀπὸ τὴν συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου. Συνελήφθη ἀπὸ τοὺς διανοητὲς τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰ. ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἀγγλο-γαλλικοῦ ἐμπειρισμοῦ καὶ διαφωτισμοῦ¹⁹, καὶ ἀπετέλεσε τὸ ἀντικείμενο μιᾶς νέας ἐπιστήμης, τῆς Κοινωνιολογίας²⁰. Ἡ ἰδέα τῆς κυκλικῆς πο-

16. Καὶ γιὰ τὰ ἐπόμενα πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Προβλήματα...*, σσ. 35 κ. ἐξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ὁ ἀνθρώπος καὶ ἡ κοινωνία*, 1931, σσ. 4 κ. ἐξ. Πβ. καὶ Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *ἐνθ' ἄν.*, σ. 105· *Μαθήματα...*, σσ. 5 κ. ἐξ.· Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας*, σσ. 60 κ. ἐξ.· Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑ, *Ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας...*, σσ. 98 κ. ἐξ.· πβ. καὶ R. BULTMANN, *ἐνθ' ἄν.*· H. U. n. BALTHASAR, *Vom Sinn der Geschichte in der Bibel*, εἰς *Der Sinn der Geschichte*, ἐνθ' ἄν., σσ. 117-131.

17. Καὶ γιὰ τὰ ἐπόμενα πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ πρόοδος*, σσ. 6 κ. ἐξ. Πβ. καὶ Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἐννοια τῆς προόδου*, σσ. 108 κ. ἐξ.

18. Πβ. καὶ Κ. ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ, *Ἡ φιλοσοφία τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἡ θεμελίωσις τῆς νεωτέρας φυσικῆς*, ΟΕΣΒ, 1955, σσ. 535-646.

19. Πβ. γενικά Κ. ΛΟΓΟΘΕΤΟΥ, *Ὁ ἀγγλικὸς καὶ ὁ γαλλικὸς Διαφωτισμός*, ΟΕΔΒ, 1964, τ. Α' -Β'. Ἀν. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Ὁ γαλλικὸς ἐμπειρισμὸς καὶ ὁ γαλλικὸς Διαφωτισμὸς* (πανεπιστημιακὲς παραδόσεις), Παπαζήση, 1976· Παν. ΚΟΝΔΥΛΗ, *Ὁ εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμός*, Θεμέλιο, τ. Α' -Β', 1987· Μιχ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Τὸ φιλοσοφικὸ κίνημα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ*, τ. Α' -Β', 2001· Αλ. ΧΡΥΣΗ, *Εἰσαγωγή στὴν κοινωνικὴ φιλοσοφία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ*, Κριτική, 2002· *Τί εἶναι διαφωτισμός* (Mendelssohn, Kant, Hamann, Wieland, Riem, Herder, Lessing, Erhard, Schiller), μτφρ. Ν. Σκουτερόπουλου, Κριτική, 1989· M. FOUCAULT, *Τί εἶναι Διαφωτισμός* (μτφρ. Στ. Ροζάνη), Ἑρασμος, 1988.

20. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ Κοινωνιολογία καὶ οἱ ἐπὶ τὴν γένεσιν καὶ διαμόρφωσίν της ἐπιδράσαντες πολιτικοὶ παράγοντες*, 1933, σσ. 5 κ. ἐξ.

ρείας της ιστορίας αντικαθίσταται τώρα πρώτα με την ιδέα της έλικοειδοῦς πορείας, ὅπως τὴν ἀνέπτυξε π.χ. ὁ ἰταλὸς Giambattista Vico (ἡ ἱστορία δὲν ἐπανέρχεται στὶς ἴδιες ἀλλὰ σὲ παραπλήσιες καταστάσεις, καὶ αὐτὸ καθιστᾷ δυνατὴ τὴν κάποια πρόοδο)²¹ καὶ κατόπιν με τὴν ιδέα τῆς εὐθύγραμμης πορείας, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν γνήσια ιδέα τῆς προόδου τοῦ Διαφωτισμοῦ²². Ἡ ἀφορμή, ποὺ ἀπεκάλυψε στὴν συνείδηση τῶν διανοητῶν τοῦ 18ου αἰ. τὸ πρόβλημα τῆς προόδου (δηλαδή ἡ ταχεία πρόοδος τῆς τεχνικῆς), θεωρήθηκε ὅτι ἀποτελεῖ καὶ τὴν αἰτία ποὺ κινεῖ τὴν πρόοδο πρὸς ὅλους τοὺς τομεῖς τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ζωῆς: τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἠθικῆς, τῆς αἰσθητικῆς. Τὰ πάντα ἀκολουθοῦν, σχεδὸν ἀδιατάρακτα, μετὰ τὴν ἀναγκαιότητα νόμου, μιὰ ἀνιούσα γραμμὴ πρὸς τὸ καλύτερο: ἀπὸ τὴν ἄγνοια στὴν γνῶση, ἀπὸ τὴν πλάνη στὴν ἀλήθεια, ἀπὸ τὸ σκοτάδι στὸ φῶς, ἀπὸ τὴν δουλεία στὴν ἐλευθερία. Ἡ ιδέα αὕτη τῆς προόδου – λέγει ὁ Κανελλόπουλος – παρέσυρε τὰ πνεύματα σὲ ὑπερβολές. Ἡ πρώτη ὑπερβολὴ εἶναι ὅτι ἡ ιδέα αὕτη μεταβλήθηκε σὲ ἰδεολογία, τὴν «ἰδεολογία τῆς προόδου»²³.

21. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 44 κ. ἐξ. Πβ. καὶ Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Μαθήματα...*, σσ. Η κ. ἐξ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ ἔννοια τοῦ πολιτισμοῦ, εἰς Ἐλευθέρα Σχολή Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων, Μαθήματα τῆς δευτέρας καὶ τρίτης περιόδου*, 1979, σσ. 69, 82 κ. ἐξ. Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας*, σσ. 105 κ. ἐξ. 238. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Φιλοσοφία τοῦ πολιτισμοῦ*, σ. 74. Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑ, *Ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας...*, σσ. 93-95. W. WINDELBAND/Η. HEIMSOETH, *Ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας Β'* (μτφρ. Ν. Σκουτερόπουλου), ΜΙΕΤ, 1982, σσ. 323 κ. ἐξ. Ἰσχυρὴ ἡ ἐπίδραση τοῦ Vico καὶ στὴν φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τοῦ Μάρκου Ρενιέρη πβ. Γ. Θ. ΑΡΑΜΠΙΑΤΖΗ, *Εἰσαγωγή εἰς ΜΑΡΚΟΥ ΡΕΝΙΕΡΗ, Ἐρευναι καὶ εἰκασίαι περὶ Βλοσίου καὶ Διοφανοῦς* (πρόλ. Κ. Δεσποτόπουλου), Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 2005, σσ. 34* κ. ἐξ.

22. Πβ. καὶ Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Μαθήματα...*, σσ. 9 κ. ἐξ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ ἔννοια τοῦ πολιτισμοῦ, ἔνθ' ἀν.*, σσ. 80 κ. ἐξ. Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας*, σ. 237. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Φιλοσοφία τοῦ πολιτισμοῦ*, σσ. 78-79. Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑ, *Ἡ ἔννοια τῆς προόδου...*, σσ. 11 κ. ἐξ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας...*, σσ. 131 κ. ἐξ. Θ. ΒΕΪΚΟΥ, *Θεωρία...*, σσ. 109 κ. ἐξ. Π. ΚΟΝΔΥΛΗ, *Ὁ εὐρωπαϊκὸς διαφωτισμὸς Β'*, σσ. 119 κ. ἐξ., 131 κ. ἐξ. Ζ. ΣΟΡΕΛ, *Οἱ ψευδαισθήσεις τῆς προόδου* (μτφρ. Φ. Παπαδοπούλου), Γνώση, 1990, σσ. 179 κ. ἐξ. Γιά τὴν ἐπίδραση τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ἐμμέσως τῆς εὐθύγραμμης ιδέας τῆς προόδου στὴν ἐλληνικὴ διανόηση πβ. *Νεοελληνικὴ φιλοσοφία*, ἐπιμέλεια Ε. Π. Παπανοῦτσου, τ. 2, Βασικὴ Βιβλιοθήκη, passim. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, 1985⁴, Ἐρμῆς, passim. Π. ΚΥΠΡΟΜΗΛΙΑΔΗ, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, 2000, ΜΙΕΤ, passim.

23. «Ἰδεολογία τῆς προόδου» εἶναι ἡ αἰσιόδοξη κοσμοθεωρία ὅτι ὁ «ὀρθὸς λόγος» (raison) διὰ τῆς ἐπιστήμης ὁδηγεῖ μετὰ τὴν ἀναγκαιότητα φυσικοῦ νόμου πρὸς μεγαλύτερη κατάκτηση τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ἀλλὰ (διὰ τῆς ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ παρελθόν, τὸ ὁποῖο ἀντιπροσωπεύει τὴν δεισιδαιμονία, τὸν σκοταδισμό καὶ τὴν βαρβαρότητα) καὶ πρὸς ὁλοένα ἀνώτερες βαθμίδες πολιτισμοῦ καὶ πρὸς ὁλοένα ἀνθρωπινότερες μορφές κοινωνικῆς συμβιώσεως (ἰδεολογία τοῦ ἐπιστημονισμοῦ, ἰδεολογία τῆς κοινωνικῆς καὶ

III. Ἐξέλιξη τῆς ἰδέας τῆς προόδου. Οἱ ὑπερβολές αὐτὲς ἐκδηλώθηκαν καὶ σὲ κοινωνιολογικὸ ἐπίπεδο στὸ γεωγραφικὸ τρίγωνο τοῦ Διαφωτισμοῦ (Ἀγγλία, Γαλλία, Γερμανία) μὲ τὴν μορφὴ καινοφανῶν θεωριῶν γιὰ τὴν πρόοδο. Ὁ Κανελλόπουλος ἀναπτύσσει τὶς θεωρίες αὐτὲς καὶ ἀσκεῖ πειστικὴ κριτικὴ. Ποιὲς εἶναι αὐτὲς οἱ θεωρίες;

Οἱ θεωρίες αὐτὲς μποροῦν – στὸ πνεῦμα τοῦ Κανελλόπουλου – νὰ καταταχθοῦν σὲ ἐκεῖνες ποὺ ἀναχωροῦν ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς φύσεως (φυσιοκρατικὲς θεωρίες) καὶ σὲ ἐκεῖνες ποὺ ἀναχωροῦν ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἱστορίας (ἱστοριοκρατικὲς θεωρίες).

A. Φυσιοκρατικὲς θεωρίες. Ὡς σημαντικότερες φυσιοκρατικὲς θεωρίες ἐξαίρει τὴν θετικιστικὴ θεωρία τῆς προόδου τοῦ Auguste Comte καὶ τὴν κατ' ἐξοχὴν νατουραλιστικὴ θεωρία τοῦ Herbert Spencer. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπαισέλθουμε ἐδῶ στὰ εἰδικότερα σημεῖα τῆς κριτικῆς τοῦ Κανελλόπουλου. Θὰ ἀρκεσθοῦμε μόνον σὲ μία ἀδρὴ περιγραφή τοῦ περιεχομένου τῶν θεωριῶν αὐτῶν.

Ὁ Comte (1798-1857) διατύπωσε τὸν περίφημο «νόμο τῶν τριῶν σταδίων»²⁴, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα ἀλλὰ καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας διέρχεται κατ' ἀναπότρεπτη φυσικὴ ἀνάγκη τρία στάδια ἐξελίξεως. Τὸ πρῶτο στάδιο εἶναι τὸ θεολογικὸ ποὺ κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ θεωρεῖ τὰ πάντα ἐξαρτημένα ἀπὸ ὑπερφυσικά ὄντα καὶ νὰ ἐρμηνεύει τὸν κόσμον, ἀνάγοντάς τον στὴν βούληση αὐτῶν τῶν ὄντων. Τὸ δεῦτερο στάδιο εἶναι τὸ μεταφυσικὸ ποὺ κάνει τὸν ἄνθρωπο νὰ ἀνάγει τὰ πάντα σὲ ἀφηρημένους ἔννοιες, ἰδέες καὶ δυνάμεις. Τὸ τρίτο στάδιο εἶναι τὸ θετικὸ ποὺ μέσα τοῦ ὁ ἄνθρωπος ἐρμηνεύει τὰ πάντα «ἐπιστημονικά», δηλαδή ἀνάγοντάς τα σὲ αἰτία προσδιορισμένα ἀπὸ φυσι-

ἠθικῆς προόδου). Ἐναντίον τῆς ἰδεολογίας αὐτῆς ἔχει ἀσκηθεῖ ὀξεία κριτικὴ ἀπὸ διάφορα ρεύματα ἰδεῶν, ὅπως ἀπὸ τὸν ρομαντισμὸ (πβ. π.χ. I. BERLIN, *Τρεῖς κριτικοὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ: Vico, Hemann, Herder*, μτφρ. Γ. Μερτίκα, Κριτικὴ, 2001) ἢ τὴν Σχολὴ τῆς Φραγκφούρτης (Μ. ΧΟΡΚΧΑΪΜΕΡ/Γ. ΑΝΤΟΡΝΟ, *Διαλεκτικὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ*, μτφρ. Λ. Ἀναγνώστου, Νῆσος, 1996). Πβ. καὶ Χρ. ΜΑΛΕΒΙΤΣΗ, *Ἡ ἰδέα τῆς προόδου, εἰς τὸ ἀνθισμένο δέντρο* (Δοκίμια), Δωδώνη, 1978, σσ. 70-91.

24. Λεπτομερῶς Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ κριτικὴ...*, σσ. 54-130· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας*, 1932, σσ. 16-17· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Κοινωνιολογία*, 1930, σσ. 8-11. Πβ. Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας*, σσ. 127 κ. ἐξ· Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία Α'*, 1974, σσ. 29 κ. ἐξ· Μ. ΡΑΦΑΗΛ, *Κοινωνιολογικὴ θεωρία (Ἀναδρομὴ καὶ προοπτικὲς)*, 1979, σσ. 55-61· W. H. WALSCH, *Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας* (μτφρ. Φ. Βώρου), ΜΙΕΤ, 1982, σσ. 233-237· Μ. S. TIMASHEFF/G. A. THEODORSON, *Ἱστορία κοινωνιολογικῶν θεωριῶν* (μτφρ. Δ. Τσαούση), Gutenberg, 1983, σσ. 3-58· R. ARON, *Ἡ ἐξέλιξη τῆς κοινωνιολογικῆς σκέψης*, τ. Α' (μτφρ. Μ. Λυκούδη), Γνώση, 1984, σσ. 105-197· Z. M. ΜΠΕΝΙΕ, *Ἱστορία τῆς νεωτερικῆς καὶ σύγχρονης φιλοσοφίας* (μτφρ. Κ. Παπαγεώργη), Καστανιώτη, 1999, σσ. 488-502.

κούς νόμους. Μὲ τὸν Βάκωνα, τὸν Γαλιλαῖο καὶ τὸν Ντεκάρτ ἄρχισε ἡ ἐπικράτηση τοῦ θετικοῦ σταδίου.

Κύριος ἐκφραστής τῆς φυσιοκρατικῆς ἀπόψεως γιὰ τὴν πρόοδο εἶναι ὁμῶς ὁ Spencer (1820-1903)²⁵. Αὐτὸς εἰσήγαγε τὸν λεγόμενο βιολογισμό ἢ κοινωνικὸ δαρβινισμό ἢ ὑπερδαρβινισμό, ποὺ ἀποτελεῖ μεταφορὰ τῆς δαρβινικῆς θεωρίας τῆς ἐξελίξεως στὰ ἱστορικὰ καὶ κοινωνικὰ φαινόμενα, ἀλλὰ καὶ στὴν ἠθικὴ («ἐξελικτικὴ», «νατουραλιστικὴ» ἠθικὴ) καὶ τὴν θρησκεία («φυσικὴ» θρησκεία): Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι παρὰ τυφλὸ ὄργανο τῆς φύσεως, ἓνα παθητικὸ ὄν, μὲ φυσικὲς μόνον ιδιότητες ἀνάλογες μὲ ἐκεῖνες τῶν ζώων. Ἡ ἱστορία εἶναι ἓνα παράρτημα τῆς φύσεως καὶ ἡ κοινωνία ἓνας ὁργανισμὸς ποὺ ὑποτάσσεται ὁλοκληρωτικὰ στὴν φυσικὴ νομοτέλεια. Ἡ «ἐπιβίωση τοῦ ἰσχυροτέρου», ποὺ ἰσχύει στὴν φύση, ἀναγορεύεται καὶ σὲ βασικὴ ἀρχὴ τῆς κοινωνικῆς ὁργανώσεως καὶ σὲ βάση τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς.

Β. Ἱστοριοκρατικὲς θεωρίες. Στὸν ἀντίποδα βρίσκονται οἱ ἱστοριοκρατικὲς θεωρίες τῆς προόδου. Ἐδῶ τὰ κριτήρια τῆς προόδου ἀντλοῦνται ὄχι ἀπὸ τὴν φύση ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἱστορία. Δὲν ὑποτάσσεται ἡ ἱστορία στὴν φύση ἀλλὰ ἡ φύση στὴν ἱστορία. Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι αὐτὸ ποὺ μᾶς λέει ἡ ἀνιστόρητη «φύση» του, ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ μᾶς διδάσκει ἡ ἱστορία. Ἡ «φύση» τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ «ἱστορία». Δηλαδή ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι παθητικὸ ὄν ἀλλὰ ἐνεργὸ ὑποκείμενο ποὺ διαμορφώνει τὴν ἱστορία καὶ μπορεῖ νὰ μεταβάλλει ἕως ἐναν βαθμὸ καὶ τὴν φύση. Γι' αὐτὸ γίνεται ἐδῶ λόγος ὄχι γιὰ «φυσικὴ ἱστορία» ἀλλὰ ἀντιθέτως γιὰ «ἱστορικὴ φύση». Ἀπὸ ἐδῶ ὁμῶς καὶ πέρα, τὰ κριτήρια τῆς προόδου εἶναι διαφορετικὰ, ἀνάλογα μὲ τὸν τρόπο προσεγγίσεως τῆς ἱστορίας. Ἄλλες εἶναι οἱ θεωρίες τῆς προόδου ποὺ στηρίζονται στὴν ὑλιστικὴ καὶ ἄλλες ἐκεῖνες ποὺ βασίζονται στὴν ἰδεαλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας. Ὁ Κανελλόπουλος συζητᾷ ἀπὸ τίς ὑλιστικὲς θεωρίες κυρίως τίς ἀπόψεις τοῦ Marx καὶ τῶν μαρξιστῶν (ιδίως τοῦ Karl Mannheim) καὶ ἀπὸ τίς ἰδεαλι-

25. Λεπτομερῶς Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ κριτικὴ...*, σσ. 130-208· πβ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Προβλήματα...*, σσ. 18-20, 30-31· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Κοινωνιολογία*, 1930, σσ. 11-13, 19 κ. ἑξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας*, σ. 20. Πβ. καὶ Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Σύστημα φιλοσοφικῆς ἠθικῆς*, 1947, σσ. 230 κ. ἑξ., 245 κ. ἑξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία, Γ'*, 1975, σσ. 213-236· Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ, *Ἡθικὴ*, 1956², σσ. 247-288· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἡ ἠθικὴ συνείδηση καὶ τὰ προβλήματά της*, Γαλαξία, 1962, σσ. 56-78· Μ. ΡΑΦΑΗΛ, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 65-68· Ι. ΖΕΓΚΕΡ, *Εἰσαγωγή στὴν Κοινωνιολογία* (μτφρ. Τζ. Μαστοράκη), Μπουκουμάνη, 1977, σσ. 63-74· Μ. S. TIMASHEFF/ G. A. THEODORSON, *ἔνθ' ἀν.*, σσ. 82-99.

στικές θεωρίες μεταξύ άλλων (Herder και Goethe²⁶, Schelling²⁷) εκείνες του Kant και του Hegel.

1. Ύλιστικές. Στον Marx (1818-1883) η ιδέα της ιστορικής προόδου προσδιορίζεται από τον «ιστορικό ύλισμό»²⁸, ο οποίος αποτελεί τον αντίποδα του φυσιοκρατικού ύλισμου του Spenser. Σύμφωνα με την θεωρία αυτή, η ιστορία κινείται διαλεκτικά μέσα από αντιφάσεις, μεταξύ των οποίων καθοριστικό ρόλο έχει αυτή που αναπτύσσεται ανάμεσα στα μέσα παραγωγής και τις παραγωγικές κοινωνικές δυνάμεις. Η αντίφαση αυτή οδηγεί στην πάλη των τάξεων και αυτή – με την βεβαιότητα φυσικού νόμου – στον κομμουνισμό όπου οί άνθρωποι θα γίνουν κύριοι του έαυτού τους και θα δημιουργούν την ιστορία τους με την ελεύθερη συνείδησή τους. Έτσι θα γίνει, σύμφωνα με μία περίφημη φράση του Έγκελς, το πρήγμα της ανθρωπότητας από το κράτος της αναγκαιότητας στο κράτος της ελευθερίας.

2. Ίδεαλιστικές. Στον Kant και τον Hegel η πρόοδος έχει τελολογικό και όχι (όπως στον Marx) αίτιοκρατικό χαρακτήρα.

Για τον Kant (1724-1804) η ιστορία είναι ένα σκέλος της ηθικής φιλοσοφίας του²⁹. Η ιστορική πρόοδος δεν έγκειται στην αύξηση της

26. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Προβλήματα...*, σσ. 46 κ. έξ. Πβ. και Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Μαθήματα...*, σσ. 16 κ. έξ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Η φιλοσοφία του πολιτισμού του Herder και του Kant*, εις *Έλευθέρα Σχολή Φιλοσοφίας ο Πλήθων*, *Τα Μαθήματα της δευτέρας και της τρίτης περιόδου*, 1979, σσ. 91 κ. έξ. Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, *Φιλοσοφία της ιστορίας*, σσ. 127 κ. έξ.

27. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Προβλήματα...*, σσ. 51-60. Πβ. και Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Μαθήματα...*, σσ. 16 κ. έξ.

28. Πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Κριτική του ιστορικού ύλισμου*, 1929. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Κάρλος Μάρξ (Συμβολή εις την ιστορίαν των οικονομικών και κοινωνικών θεωριών)*, 1931. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ιστορία και πρόοδος*, σσ. 10-38. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Προβλήματα...*, σσ. 79-105. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Η κοινωνία της εποχής μας*, σσ. 18-20. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ο άνθρωπος και αί κοινωνικαί αντιθέσεις*, 1934, σσ. 50 κ. έξ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Κοινωνιολογία*, σσ. 16-17, 49. Πβ. και Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Σύστημα...*, σσ. 252 κ. έξ. Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑ, *Η θεωρία της ιστορίας...*, σσ. 182 κ. έξ. W.H. WALSCH, *ένθ' άν.*, σσ. 237-247. R. ARON, *ένθ' άν.*, σσ. 199-312.

29. Πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Κοινωνία των Έθνών*, 1926, σσ. 4-10. Πβ. Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Μαθήματα...*, σσ. 21 κ. έξ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Η φιλοσοφία του Herder και του Kant*, *ένθ' άν.*, σσ. 91 κ. έξ. Κ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Η κοινωνική φιλοσοφία του Kant*, *ΑΦΘΕ Ε'*, 1934, σσ. 388-439. Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑ, *Η θεωρία της ιστορίας...*, σσ. 147 κ. έξ. Ε. ΚΑΣΣΙΡΕΡ, *Kant – Η ζωή και τό έργο του* (Εισ. - μτφρ. - σχόλια Στ. Γεωργιωργάκη), *Ίνδικτος*, 2001, σσ. 325 κ. έξ., 345 κ. έξ. W.H. WALSCH, *ένθ' άν.*, σσ. 187 κ. έξ. Α. CESANA, *Geschichte als Entwicklung? Zur Kritik des geschichtsphilosophischen Entwicklungsdenkens*, 1988, σσ. 109-159. Πρόσφατα: Em. KANT, *Πρός την αιώνια ειρήνη* (μτφρ. - εισ. - σχόλια Κ. Σαργέντη) και J. HABERMAS, *Η ιδέα του Kant περί της αιωνίας ειρήνης από την ιστορική απόσταση των 200 έτών* (μτφρ. Α. Συροπούλου), *Πόλις*, 2006.

ανθρώπινης ευδαιμονίας (όπως υποστηρίζει ο Διαφωτισμός) αλλά στην προσέγγιση της ηθικής τελειότητας και στην επέκταση της κυριαρχίας της ηθικής ελευθερίας. Η πρόοδος επιτελείται όχι στο επίπεδο των ατόμων αλλά στο επίπεδο του ανθρώπινου γένους συνολικά. Στα άτομα συναντούμε μία χαοτική συσσώρευση περιστατικών φανερά ασύνδετων μεταξύ τους και χωρίς νόημα. Η πρόοδος επιτελείται στην κυριαρχία του πρακτικού λόγου, που αναπτύσσεται και βαίνει προς την ολοκλήρωση του δικαίου, δηλαδή προς την εγκαθίδρυση μιᾶς κοσμοπολιτικής πολιτείας και την εξασφάλιση της «αιώνιας ειρήνης» μεταξύ των λαών – στόχος, που όπως συμβαίνει με κάθε ιδέα και κάθε ιδανικό, ή πραγμάτωσή του τοποθετείται στο άπειρο.

Και στον Hegel (1770-1831) η ιστορία ακολουθεί μία προοδευτική διαδικασία³⁰. Η ιδέα της προόδου δεν έχει όμως εδώ καμία σχέση ούτε με την ιδέα της ευθύγραμμης προόδου του γαλλικού Διαφωτισμού ούτε με την ιδέα της προόδου του Kant. Η ιδέα της προόδου είναι εδώ διαλεκτική, αλλά η διαλεκτική κίνηση σημειώνεται όχι στο επίπεδο της πραγματικότητας (όπως στον Marx) αλλά στο επίπεδο των ιδεών. Δεν έχει ή πραγματικότητα κατεύθυνση προοδευτική. Προοδευτική κατεύθυνση έχει, διά της πραγματικότητας και σε αναφορά προς την διαλεκτική συνύφανση μαζί της, η συνείδηση της ελευθερίας. Ο Hegel ταυτίζει μὲν την ιδέα με την πραγματικότητα αλλά με την έννοια ότι η ιδέα είναι το κριτήριο της πραγματικότητας και όχι αντιστρόφως (όπως στον Marx). Η πρόοδος συντελείται στο πνεῦμα, συνίσταται στην αυτοανέλιξη του πνεύματος, ή οποία περνά μέσα από αντιφάσεις της πραγματικότητας (το «τριαδικό σχῆμα»: θέση, ἄρνηση και ἄρση της ἄρνησης) και καταλήγει στην συνειδητοποίηση της ηθικής ιδέας, που πραγματοποιείται μέσα στην πολιτεία. Η πολιτεία εκπροσωπεί την ταυτότητα του υποκειμενικού και του αντικειμενικού πνεύματος και βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο, στο οποίο βρίσκονται και οι τρεις εκδηλώσεις του απόλυτου πνεύματος, ή φιλοσοφία, ή θρησκεία και ή τέχνη.

IV. Η τρίτη άποψη. Ο Κανελλόπουλος ἀμφισβητεί όλες τις ἐκτεθεισες

30. Πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Προβλήματα...*, σσ. 60-79· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ιστορία και πρόοδος*, σσ. 15 κ. ἐξ· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ο γερμανικός ιδεαλισμός και αἱ ιστορικαὶ ἐπιστῆμαι*, *ΑΦΘΕ Α'*, 1929, σσ. 183, 197-201. Πβ. Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Μαθήματα...*, σσ. 29 κ. ἐξ· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Η φιλοσοφία τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑγέλου*, εἰς *Ἐλευθέρη Σχολή Φιλοσοφίας, ὁ Πλήθων, Τὰ Μαθήματα τῆς δευτέρας καὶ τῆς τρίτης περιόδου*, 1979, σσ. 113 κ. ἐξ· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Σύστημα...*, σ. 229· Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας*, σσ. 141 κ. ἐξ· Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑ, *Ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας...*, σσ. 155 κ. ἐξ· W.H. WALSCH, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 215 κ. ἐξ· Α. CESANA, *ἐνθ' ἀν.*, σσ. 184-209.

θεωρήσεις της προόδου³¹, όπως και εκείνες που αρνούνται την ιστορική πρόοδο (θεωρία της προϊούσης καταπτώσεως³², θεωρία των κυκλικών εναλλαγών³³) και διατυπώνει μια δική του διαφορετική άποψη. Η άποψη αυτή συνδέεται άμεσα με τον γενικό φιλοσοφικό προσανατολισμό του. Ο Κανελλόπουλος δεν ανήκει στην παράδοση του Διαφωτισμού, δεν είναι υλιστής ούτε ιδεοκράτης, αλλά σχετικιστής· όχι «δογματικός σχετικιστής» με την σοφιστική έννοια³⁴ αλλά σχετικιστής με την έννοια του Marx Weber, που προσπαθεί να υπερνικήσει την «στείρα» – όπως την αποκαλεί³⁵ – αντίθεση μεταξύ ιδεοκρατίας και υλισμού, ρεαλισμού και νομιναλισμού, ρωμαντισμού και κλασικισμού, την αντίθεση μεταξύ ελευθερίας και αναγκαιότητας, ατόμου και κοινωνίας³⁶. Από την γνω-

31. Πβ. την κριτική στα ανωτέρω (σημ. 24-30) παραπεμπόμενα έργα του.

32. 'Ανάγεται στον μύθο του απολεσθέντος Παραδείσου, όπως παραδόθηκε σε μας από τον 'Ησίοδο, *Έργα και Ημέραι*, 106-201, με την μορφή του μύθου των πέντε ανθρωπίνων γενεών (πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Η πρόοδος και οι αρχαίοι*, σσ. 122 κ. εξ.). Σύμφωνα με αυτόν, το ανθρώπινο γένος ακολουθεί πορεία παρακμής από το καλύτερο προς το χειρότερο δια μέσου πέντε εποχών. Από τον χρυσό αιώνα (όπου βασίλευε ο Κρόνος και οι άνθρωποι ζούσαν σε πλήρη ευδαιμονία) μεταπίπτει στον αργυρό, από αυτόν στον χάλκινο, κατόπιν στον αιώνα των ήρώων (που τιμάει ο Όμηρος), για να καταλήξει στην σιδηρά εποχή, κατά την οποία το ανθρώπινο γένος βαδίζει προς την σωματική και ηθική παρακμή. Για το γένος αυτό ο 'Ησίοδος προβλέπει μια άφρακτη καταστροφή, που θα επέλθει, όταν η παρακμή προχωρήσει τόσο, ώστε «τα παιδιά θα γεννώνται με άσπρες τρίχες στους κροτάφους τους» (*Έργα και Ημέραι*, 181). Η βιολογική αυτή παρακμή, θα συνοδευθεί και με διάλυση όλων των ηθικών δεσμών. Και τότε – λέγει ο 'Ησίοδος – ή Αϊδώς και ή Νέμεσις, αφού καλύψουν το σώμα τους με λευκούς πέπλους, θα εγκαταλείψουν τους ανθρώπους και θα καταφύγουν στον Όλυμπο (*Έργα και Ημέραι*, 200).

33. 'Ανάγεται στον μύθο της αιώνιας επιστροφής, όπως αναπτύχθηκε από τον 'Ηράκλειτο, τον Έμπεδοκλή, τον Αναξαγόρα, έπειτα τον Πλάτωνα (στον *Πολιτικό* και στο 8ο βιβλίο της *Πολιτείας*), τον 'Αριστοτέλη και τους Στωικούς. Όπως ο μύθος του απολεσθέντος Παραδείσου, έτσι και ο μύθος της αιώνιας επιστροφής ή της κυκλικής εναλλαγής και περιοδικότητας είχαν ευρεία διάδοση στον ελληνικό και ελληνορωμαϊκό κόσμο (πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *ένθ' άν.*· επίσης π.χ. Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑ, *Η θεωρία της ιστορίας...*, σσ. 86 κ. εξ.). Την ιδέα της αιώνιας επιστροφής έφερε στην επικαιρότητα του 19ου αϊ. ο Nietzsche (τά όντα διανύουν πάντοτε τον αυτό κύκλο, ή μοίρα των είναι αιωνίως ή ίδια, χρέος των είναι ή απεκδοχή του μοιραίου) και του 20ου αϊ. ο O. Spengler (κάθε πολιτισμός διατρέχει τὰ τρία βιολογικά στάδια της νεότητας, της ωριμότητας και του γήρατος και έν τέλει αποθνήσκει, όπως αποθνήσκουν όλα τὰ έμβια όντα (πβ. Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, *Φιλοσοφία της ιστορίας*, σσ. 17, 156-170, 237/238) αλλά και ο Α. Toynbee (πβ. Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, *ένθ' άν.*, σσ. 171-186· W. H. WALSCH, *ένθ' άν.*, σσ. 247-255).

34. Δηλαδή με την έννοια ότι δεν υπάρχει μία αλήθεια αλλά πολλές, και από αυτές μπορεί ο άνθρωπος να επιλέξει εκείνη που τον εξυπηρετεί.

35. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία και πρόοδος*, σ. 48 σημ. 1.

36. *Αυτόθι*, σσ. 47-49. 'Ιθύνουσα σκέψη του είναι ή ένότητα των αντιθέτων. Αυτή εκδηλώνεται με τρόπο ιδιαίτερα χαρακτηριστικό και στην «ένωτική» πολιτική του πράξη καθ' όλη την πορεία της μακράς πολιτικής του σταδιοδρομίας.

σιοθεωρητική αυτή σκοπιά³⁷, πού αποτελεί ίσως την πολυτιμότερη ύπηρεσία του στην Κοινωνιολογία, θεωρεί και τὸ πρόβλημα τῆς προόδου. Κάθε πράξη τοῦ ἀνθρώπου – λέγει – «δέον νὰ ἀναχθῇ εἰς νοήματα ἀφ' ἑνὸς τυπικά καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπολύτως ἀτομικά. Τὰ τυπικά νοήματα προσδιορίζουν τὴν κοινωνικότητα τῆς πράξεως, συνιστοῦν δηλαδή ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα τῆς πράξεως, τὰ ὅποια εἶναι κοινὰ καὶ εἰς τὰς πράξεις ἄλλων ἀνθρώπων. Δι' αὐτῶν ἀκριβῶς καθίσταται δυνατὴ ἡ ὑπαρξίς κοινωνίας καὶ ἱστορίας. Δι' αὐτῶν... ἐξασφαλίζεται τῆς μὲν ἱστορίας ἡ λογικὴ συνέχεια, τῆς δὲ κοινωνίας ἡ λογικὴ συνοχή... Τὰ ἀπολύτως ἀτομικά στοιχεῖα... δὲν συλλαμβάνονται λογικῶς... δὲν ἐπαναλαμβάνονται εἰς τὴν συνείδησιν δευτέρου ἀνθρώπου... καὶ ἀρνοῦνται τὴν κοινωνικότητα, ἂν καὶ μόνον ἐν συνδυασμῷ πρὸς στοιχεῖα τυπικά καὶ κοινωνικά εἶναι δυνατόν νὰ ἐκδηλωθοῦν πραγματικῶς, δηλαδή εἰς τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων. Ἡ τραγικότης τοῦ ἀπολύτως ἀτομικοῦ νοήματος συνίσταται ἀκριβῶς εἰς τοῦτο: ὅτι, ἂν καὶ ἀρνεῖται, ὡς ἀπολύτως ἀτομικὸν τὴν κοινωνικότητα, μόνον ἐν συνδυασμῷ πρὸς κοινωνικά νοήματα, δηλαδή ἀντιφάσκον πρὸς τὸν προορισμὸν του, εἶναι δυνατόν νὰ ἐκδηλωθῇ. Ἡ ἀντινομία αὐτὴ συνιστᾷ ὁλόκληρον τὴν ζωὴν μας»³⁸. «Αἱ πράξεις λοιπὸν τῶν ἀνθρώπων... περιέχουν καὶ στοιχεῖα ἀπολύτως ἀτομικά καὶ στοιχεῖα τυπικά, δηλαδή κοινωνικά καὶ λογικά. Πάντοτε ὅμως ἔχει σημασίαν, ποία τούτων ἐπικρατοῦν εἰς ἐκάστην τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων. Ἐὰν ἐπικρατοῦν τὰ ἀπολύτως ἀτομικά, δηλαδή τὰ καθ' ὑπερβάσιν τοῦ λόγου ἐκδηλούμενα, ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος πράξις ἀνήκει εἰς τὸν ἐσωτερικὸν ἢ ψυχοπνευματικὸν πολιτισμὸν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ καλλιτεχνικὴ δρᾶσις τοῦ ἀνθρώπου σημαίνει πάντοτε ἐπικράτησιν τοῦ ἀπολύ-

37. Γιά τὸν ὑπαρξιακὸ χαρακτήρα τῆς γνωσιοθεωρητικῆς ἀφετηρίας τοῦ Κανελλόπουλου πβ. Μ. ΚΑΡΑΣΗ, Παναγιώτης Κανελλόπουλος-Κων. Τσάτσος (Συγκλίσεις καὶ ἀποκλίσεις), *Φιλοσοφία* 36, 2006, σσ. 35, 45 κ. ἐξ. Ἐνδιαφέρουσες σχετικῶς εἶναι καὶ οἱ ἀκόλουθες σκέψεις του, πού τὸν ἐμφανίζουν ἀντιτιθέμενο πρὸς τὸν κριτικὸ ἰδεαλισμὸ τοῦ Kant καὶ τῶν νεοκαντιανῶν καὶ ἀκολουθοῦντα τὴν κατεύθυνση τοῦ Alfred Weber: «Τὸ ἀπόλυτον προέρχεται, κατὰ τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ κριτικοῦ ἰδεαλισμοῦ, ἐκ τῆς διασπάσεως τοῦ πραγματικοῦ ἀπὸ τοῦ νοητοῦ κόσμου καὶ εὐρίσκεται εἰς τυπικάς τινας ἀξίας, αἱ ὁποῖαι χρησιμοποιοῦνται καθαρῶς λογικῶς ὡς κριτήρια τῆς πραγματικότητος καὶ ὑπάρχουν ἀνεξαρτήτως ἀπ' αὐτῆς. Κατὰ τὸν Alfred Weber, ἀντιθέτως τὸ ἀπόλυτον καὶ αἰώνιον ἐμφανίζεται συνδεδεμένον πρὸς ὠρισμένας ἐκφάνσεις αὐτῆς ταύτης τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος, δηλαδή ὑπάρχει εἰς τὴν πραγματικότητα καὶ δὲν «ἰσχύει» ἀπλῶς ὡς λογικῶς συλλαμβανόμενον τυπικὸν κριτήριον ταύτης. Κατὰ τὸν Alfred Weber, ἡ πραγματικότης δὲν ἀνάγεται ἀπλῶς δι' ἀφαιρέσεως εἰς ἀπόλυτα τινα στοιχεῖα, ἀλλὰ σταματᾷ ἀφ' ἐαυτῆς εἰς ὠρισμένας ἀπολύτους ἐκδηλώσεις τῆς, αἱ ὁποῖαι δὲν ὑπόκεινται εἰς ἐξέλιξιν καὶ πρόοδον» (Ὁ Alfred Weber καὶ ἡ ἰδέα τῆς προόδου, *Ἀρχεῖον Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν Α'*, 1921, σσ. 91, 97-98).

38. Πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ πρόοδος*, σσ. 42-43.

τως άτομικου εἰς βάρος τοῦ τυπικοῦ καὶ λογικοῦ, δι' αὐτὸν τὸν λόγον θεωρεῖται ἡ τέχνη ὡς ἀνήκουσα κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸν ψυχοπνευματικὸν πολιτισμόν... Εἰς τὴν σφαῖραν ἀντιθέτως τοῦ τεχνικοῦ, λογικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ πολιτισμοῦ ἐπικρατοῦν τὰ τυπικὰ καὶ κοινωνικὰ στοιχεῖα, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνει, ὅτι παύουν τελείως δρῶντα καὶ στοιχεῖα ἀπολύτως άτομικά. Ταῦτα δρῶν βεβαίως, ἀλλὰ κατὰ τρόπον δευτερεύοντα, συνήθως μάλιστα ἀσήμαντον. Δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον ἡ σφαῖρα αὕτη τοῦ πολιτισμοῦ, εἰς ἣν ἀνήκει κατ' ἐξοχὴν ἡ τεχνική, ἡ θετική ἐπιστήμη, ἡ οἰκονομία, θεωρεῖται διεπομένη κυρίως ὑπὸ τυπικῶν στοιχείων, δηλαδή ὑπὸ τῆς λογικῆς»³⁹.

Μὲ βάση τὴν θεωρία τοῦ αὐτῆ περὶ τῶν κοινωνικῶν καὶ ἀπολύτως άτομικῶν στοιχείων τῆς πράξεως ὁ Κανελλόπουλος διακρίνει τὴν ἱστορική ζωὴ σὲ δύο σφαῖρες: ἐκείνη στὴν ὁποία δρᾷ ὁ λόγος καὶ ἐκείνη ποὺ ὑπάρχει καθ' ὑπέρβασιν τοῦ λόγου. Ἡ πρώτη διέπεται ἀπὸ τὸν νόμο τῆς προόδου, διότι κάθε βῆμα τῆς λογικῆς σημαίνει πρόοδο, δηλαδή ἀνακάλυψη νέας ἀλήθειας καὶ ἄρση παλαιᾶς πλάνης. Ἡ δεύτερη σφαῖρα, ποὺ ὑπάρχει καθ' ὑπέρβασιν τοῦ λόγου, δὲν γνωρίζει πρόοδο, γιατί δὲν ὑπάρχει μέτρο γιὰ νὰ μετρηθεῖ καὶ νὰ συγκρίνει ὅ,τι ὑπάρχει μόνον ἐν σχέσει μὲ τὸν ἑαυτὸ τοῦ. Καθετὶ ποὺ σημειώνεται σὲ αὕτη τὴν σφαῖρα εἶναι ἰσότιμο πρὸς ἐκεῖνο ποὺ σημειώθηκε μέχρι τώρα, δὲν εἶναι ἀνώτερο οὔτε καταργεῖ ἐκεῖνο ποὺ ἴσχυε μέχρι τώρα. Ἡ γλυπτική τῆς Ἀναγεννήσεως δὲν κατήργησε τὴν τέχνη τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος. Ὁ Ἀμλετ τοῦ Σαίξπηρ δὲν σημείωσε βῆμα προόδου ἀπέναντι τοῦ Προμηθεᾶ τοῦ Αἰσχύλου. Καὶ ὁ γοτθικὸς ναὸς δὲν εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα. Ἀντιθέτως, ἡ χημεία τοῦ Lavoisier καὶ ἡ μηχανικὴ τοῦ Νεύτωνα ἐμφανίζονται ἐν πολλοῖς ἀπαρχαιωμένες⁴⁰.

Ὁ Κανελλόπουλος δὲν θὰ μπορούσε νὰ προβεῖ στὶς παρατηρήσεις αὐτές, ἂν δὲν διέθετε αὐτὸ ποὺ ὁ ἴδιος ἀποδίδει σὲ κοινωνιολόγους ὅπως ὁ Ferdinand Tönnies καὶ ὁ Alfred Weber: πέραν τῆς «λογικῆς τοῦ φιλοσόφου» καὶ τὴν «σοφία τοῦ ποιητοῦ»⁴¹. Τὸ λέγει αὐτό, διότι πι-

39. Πβ. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ πρόοδος*, σσ. 43-44. Λεπτομερὴ ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας αὐτῆς πβ. στὶς μελέτες του: *Ἱστορία καὶ κριτική...*, σσ. 16-19· *Das Individuum als Grenze des Sozialen und der Erkenntnis*, εἰς *Archiv für angewandte Soziologie*, τ. III, 1931, σσ. 79-92· *Ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς μας*, 1932, σσ. 90 κ. ἐξ., 207 καὶ passim. Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ κοινωνία, σσ. 14 κ. ἐξ.· Τὸ «σύστημα τῆς κοινωνιολογίας» τοῦ Leopold von Wiese, 1933, σσ. 284-285. Ἡ Κοινωνιολογία καὶ οἱ ἐπὶ τὴν γένεσιν καὶ διαμόρφωσιν τῆς ἐπιδράσαντες πολιτικοὶ παράγοντες, σσ. 378-379· Ὁ ἄνθρωπος καὶ αἱ κοινωνικαὶ τάξεις, σσ. 9 κ. ἐξ. Στὴν ἐν λόγω θεωρία στηρίζεται καὶ ἡ αἰσθαντικὴ μελέτη τοῦ Δημ. ΚΑΠΕΤΑΝΑΚΗ, *Ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τοῦ ψυχικῶς μόνου*, *ΑΦΘΕ Ε*, 1934, σσ. 171-212.

40. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ πρόοδος*, σσ. 33-34.

41. *Αὐτόθι*, σ. 49, ὁ ὁποῖος ἐπισημαίνει τὸ στοιχεῖο τοῦτο ὡς κοινὸ γνῶρισμα τοῦ πνεύματος τῶν δύο γερμανῶν κοινωνιολόγων, πράγμα ποὺ τοὺς ὁδήγησε στὴν διατύπωση συγγενῶν θεωριῶν περὶ πολιτισμοῦ (πβ. κατωτ. σημ. 46).

στεύει ότι «εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ἐπιστήμην δὲν ἀρκεῖ ἡ λογικὴ»⁴². Ἡ σκέψη του νὰ συνδέσει τὴν ἰδέα τῆς προόδου μὲ τὸν «ἐξωτερικό, τεχνικό» πολιτισμὸ συνέπεσε⁴³ μὲ τὴν σκέψη τοῦ Alfred Weber, ὁ ὁποῖος κατέληξε στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ξεκινώντας ἀπὸ διαφορετικὴ ἀφετηρία.

Ὁ A. Weber διέκρινε τὸν πολιτισμὸ σὲ «ἐξωτερικό, τεχνικό» (Zivilisation) καὶ σὲ «ἐσωτερικό, ψυχοπνευματικό» (Kultur)⁴⁴. Ἡ διάκριση τῶν δύο σφαιρῶν εἶναι σαφής. Ὁ πρῶτος ἀναφέρεται στὶς ἐξωτερικὲς συνθήκες τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου· γι' αὐτὸ κινεῖται ἀπὸ τὴν σκοπιμότητα καὶ ὁδηγεῖ πρὸς τὸ διαρκῶς πρακτικότερο καὶ ὠφελιμότερο. Ὁ δεύτερος ἀναφέρεται στὰ ἐσωτερικὰ (ψυχοπνευματικὰ) βιώματα τοῦ ἀνθρώπου καὶ βασίζεται στὴν προσπάθεια τοῦ πνεύματος νὰ ὑπερπηδήσει τὰ ὅρια τῆς λογικῆς καὶ νὰ ἀναχθεῖ στὴν μυστικὴ καὶ μεταφυσικὴ σφαῖρα τοῦ ἀπολύτου. Ὁ ἐξωτερικὸς πολιτισμὸς μετράται μὲ βάση τὸ κριτήριον τῆς προόδου, ποὺ συνίσταται στὴν ἀνέλιξη πρὸς τὸ διαρκῶς τελειότερο (πρόοδος τῆς τεχνικῆς τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ ὅλων τῶν ἐπι-

42. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ πρόοδος*, ἔνθ' ἀν., «Καὶ πράγματι: ἐὰν ἔφθασεν ἡ λογικὴ σήμερον εἰς τὸν ἀνώτατον βαθμὸν τῆς ἐπιδορασιῶς τῆς, ἔφθασεν μόνον καὶ μόνον διὰ νὰ καταδειχθῇ, πόσον περιορισμένη εἶναι ἡ ἔκτασις τῆς ἰσχύος τῆς. Αὐτὴ αὕτη ἡ φιλοσοφικὴ θεμελίωσις τοῦ «παν-λογισμοῦ», ἡ ἀπολυτοποίησης τῆς λογικῆς, ἀνάγεται εἰς τὰς «ἀλόγους» προϋποθέσεις καὶ ἀναιρεῖ ἐαυτήν».

43. *Αὐτόθι*, σ. 38.

44. A. WEBER, *Prinzipielles zur Kulturosoziologie*, εἰς *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, τ. 47, 1920, σσ. 1-49· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ideen zur Staats- und Kulturosoziologie*, 1927, σσ. 3 κ. ἑξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Kulturosoziologie*, *Handwörterbuch der Soziologie*, 1931, σσ. 284 κ. ἑξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Kulturgeschichte und Kulturosoziologie*, 1935, *passim*. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Der dritte oder der vierte Mensch (Vom Sinn des geschichtlichen Daseins)*, 1953, *passim*. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Einführung in die Soziologie*, 1955, σσ. 14 κ. ἑξ., 18 κ. ἑξ., 71 κ. ἑξ., 178 κ. ἑξ., 194 κ. ἑξ., 339-355, 356 κ. ἑξ. Πβ. σχετικῶς Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ Alfred Weber καὶ ἡ ἰδέα τῆς προόδου, ἔνθ' ἀν.· Γ. ΧΑΡΙΤΑΚΗ, Αἱ περὶ ἐξελίξεως τῶν κοινωνιῶν, τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς καλλιέργειας (Kultur) ἰδέαι τοῦ Alfred Weber καὶ ὁ νεοελληνικὸς πολιτισμὸς, *Ἀρχεῖον Οἰκονομικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν Α'*, 1921, σσ. 21-39· Γ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, *Σελίδες φιλοσοφίας καὶ ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ*, 1965, σσ. 22 κ. ἑξ., 214, 313, 434. Ἡ ἐν λόγῳ διάκριση τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι προϊόν τοῦ γερμανικοῦ πνεύματος καὶ γι' αὐτὸ υἱοθετεῖται ἀπὸ πολλοὺς ἐπιφανεῖς γερμανοὺς κοινωνιολόγους, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ A. VIERKANDT (*Gesellschaftslehre*, 1923), ὁ Fr. OPPENHEIMER (*System der Soziologie*, τ. 3, 1923 κ. ἑξ.), ὁ MAX WEBER (π.χ. μὲ τὰ ἔργα τοῦ *Wirtschaft und Gesellschaft, Grundriss der Sozialökonomik, Wirtschaftsgeschichte*), ὁ O. SPANN (*Gesellschaftslehre*, 1914). Ἄλλου ἡ διάκριση δὲν γίνεται δεκτὴ, ἰδίως στὶς ἀγγλοσαξωνικὲς χῶρες (πβ. Τ. ΗΓΚΛΕΤΟΝ, *Ἡ ἔννοια τῆς κουλτούρας*, μτφρ. Η. Μαγκλίνη, Πόλις, 2003) ἀλλὰ καὶ στὴν Γαλλία, ὅπου γίνεται ἀδιαστίκτως χρῆσις τοῦ ὅρου civilisation (πβ. D. CUCHE, *Ἡ ἔννοια τῆς κουλτούρας στὶς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες*, μτφρ. Φ. Σιατίτσα, Δαρδανός). Κριτικὸς σ' ἐμᾶς ὁ Α. ΜΠΑΓΙΟΝΑΣ, *Ἡ θεωρία τῆς ἱστορίας...*, σσ. 12 κ. ἑξ. Πβ. γενικὰ Β. ΦΙΟΡΑΒΑΝΤΕΣ, *Θεωρία πολιτισμοῦ (Μετακριτικὴ, Πολιτισμὸς καὶ Ἄνθρωπος)*, Ψηφίδα, 2004.

στημῶν πού στηρίζονται σέ ποσοτικές μετρήσεις, ὅπως ἡ οἰκονομία). Ὁ ἐσωτερικὸς πολιτισμὸς δὲν γνωρίζει βαθμίδες προόδου, γιατί κάθε ἐκδήλωσή του ἀποτελεῖ ἀφ' ἑαυτῆς τελειότητα. Βεβαίως – λέγει ὁ Κανελλόπουλος⁴⁵ – οἱ δύο σφαῖρες δὲν εἶναι ἀπολύτως διακεκριμένες μεταξὺ τους, δὲν ἀποτελοῦν διχοτόμηση τῆς πραγματικότητας. Στὴν πραγματικότητα οἱ δύο σφαῖρες συνυφαίνονται μεταξὺ τους. Στὴν σφαῖρα π.χ. τῆς τέχνης (πού ἀνήκει στὸν ψυχοπνευματικὸ πολιτισμὸ) εἰσδύουν στοιχεῖα ὀφειλόμενα στὴν πρόοδο τῆς τεχνικῆς, στοιχεῖα πού δημιουργοῦν νέους ὅρους (ἐξωτερικοὺς ὅμως ἀπλῶς ὅρους) καλλιτεχνικῆς δημιουργίας καὶ ἀντιστρόφως: ἡ μορφή, τὴν ὁποία παρουσιάζει ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ κάποιου λαοῦ, ἐμφανίζεται πάντοτε ἀναμειγμένη καὶ μὲ στοιχεῖα πού ὀφείλονται στὴν σφαῖρα τοῦ ψυχοπνευματικοῦ πολιτισμοῦ, στοιχεῖα πού χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ ἐπηρεάζουν ὀριστικὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς συγκεκριμένης οἰκονομίας προσδίδουν πάντως σὲ αὐτὴν συχνὰ ἰδιαίτερο χρωματισμό⁴⁶.

Οἱ δύο σφαῖρες πολιτισμοῦ συνυφαίνονται μεταξὺ τους κατὰ τὸν τρόπο πού συνυφαίνονται τὰ κοινωνικά μὲ τὰ ἀπολύτως ἀτομικά στοιχεῖα σὲ κάθε ἀνθρώπινη πράξη. Σὲ καμία πάντως περίπτωση ὁ ψυχοπνευματικὸς πολιτισμὸς δὲν εἶναι «ἐποικοδόμημα» τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλοτριωτικὸς κατοπτισμὸς τῶν παραγωγικῶν σχέσεων, πρὸς ὄφελος τῆς κυρίαρχης τάξεως. Διότι κανεὶς νόμος αἰτιότητας δὲν συνδέει τοὺς δύο πολιτισμοὺς. Χώρες π.χ. πού γνώρισαν μεγάλο τεχνικὸ πολιτισμὸ καὶ πρωτοφανῆ ὕλική εὐημερία δὲν πραγματοποίησαν ἀντιστοίχως καὶ πρωτοφανῆ πνευματικὸ πολιτισμό.

45. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ πρόοδος*, σσ. 41 κ. ἐξ.: *ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Προβλήματα...*, σσ. 108 κ. ἐξ.

46. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Προβλήματα...*, σ. 110. Ἡ διάκριση ὕλικου καὶ ψυχοπνευματικοῦ πολιτισμοῦ (Α. WEBER) ἀντιστοιχεῖ κατὰ τὰ γενικά γνωρίσματα πρὸς τὴν ἐξ ἴσου θεμελιώδη διάκριση τοῦ F. TÖNNIES στὸ ἔργο του *Gemeinschaft und Gesellschaft* (μτφρ. Μ. Μαρκάκη, Ἀναγνωστίδη, ἄ. χρ.) μεταξὺ Κοινότητας καὶ Κοινωνίας. Ὁ Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ (*Περὶ τῆς Κοινωνιολογίας ὡς ἐπιστήμης*, σ. 12· *Κοινωνιολογία*, σσ. 30-31· *Κοινωνία*, Ἐγκυκλοπαίδεια Ἑλευθερουδάκη, σσ. 782 κ. ἐξ., 784) ἐπισημαίνει τὶς ἀναλογίες: Κοινότητα καὶ Κοινωνία ἀνάγονται ἢ καθεμία σὲ ἰδιαίτερο τύπο ἀνθρώπινης βουλήσεως. Ἡ Κοινότητα εἶναι προϊόν βουλήσεως, ἡ ὁποία πηγάζει ἀπὸ τὴν αἰσθηματικὴ ἐσωτερικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ Κοινωνία ὀφείλει τὴν ὑπαρξή της σὲ βούληση, ἡ ὁποία ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν σκέψη καὶ τὸν ὑπολογισμὸ καὶ ἐκδηλώνεται μὲ μορφές ὄχι συναισθηματικές ἀλλὰ λογικές. Ἡ Κοινότητα συνδέεται μὲ ὅ,τι παράγεται ὀργανικῶς· ἡ Κοινωνία συνδέεται μὲ ὅ,τι παράγεται μηχανικῶς. Ἐπομένως, πρὸς τὴν Κοινότητα ἀνταποκρίνεται ὁ πνευματικὸς καὶ ὀργανικὸς πολιτισμὸς, ἐνῶ πρὸς τὴν Κοινωνία ἀνταποκρίνεται ὁ ὕλικὸς καὶ μηχανικὸς πολιτισμὸς. Πβ. Β. ΞΥΔΙΑ, Ἡ κοινότητα ὡς ἔννοια κριτικὴ στὴν πολιτικὴ σκέψη τῶν νεώτερων χρόνων (σπουδὴ στὸν Ferdinand Tönnies), *Νέα Κοινωνιολογία*, τ. 16, 1992, σσ. 66-75.

Αὐτὴ εἶναι σὲ ἀδρές γραμμὲς ἡ θεωρία τῆς προόδου τοῦ Κανελλόπουλου.

V. Συμπεράσματα καὶ μηνύματα. Ἀπὸ τὴν προηγηθεῖσα ἀνάπτυξη μποροῦν νὰ συναχθοῦν τὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα:

Πρόοδος κατὰ τὸν Κανελλόπουλο εἶναι ἡ χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοὺς φραγμοὺς τοῦ εἶδους καὶ γενικὰ τῆς φύσεως. Πρόοδος δὲν εἶναι οὔτε ἡ μεταφορὰ φυσικῶν νόμων ἀπὸ τὸ βασίλειο τῶν ζώων στὴν ἀνθρώπινη κοινωνία (ὅπως νοεῖ τὴν πρόοδο ὁ κοινωνικὸς δαρβινισμὸς) οὔτε ἡ χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὰ «δεσμὰ» τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος (ὅπως νοεῖ τὴν πρόοδο ὁ Διαφωτισμὸς).

Ἡ ἀποψη τοῦ κοινωνικοῦ δαρβινισμοῦ ὅτι ἡ πρόοδος τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ εἶναι ἀπόρροια τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρωπίνου εἶδους, ὅτι οἱ νόμοι τῆς βιολογικῆς ἐξελίξεως προσδιορίζουν ἀποφασιστικὰ καὶ τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ, εἶναι ἄκρως προβληματική, διότι δικαιολογεῖ τὴν ἀνισότητά μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ὡς γενετικὰ προσδιορισμένη καὶ ἐπομένως τὴν ἀποδέχεται ὡς ἀνυπέρβλητη κοινωνικὴ συνθήκη, ἀποκλείοντας ἔτσι τὴν ἔννοια τῆς προσωπικῆς καὶ κοινωνικῆς εὐθύνης.

Ἡ ἀποψη τοῦ Διαφωτισμοῦ ὅτι μόνον ἀτομαρχοῦμενοι ἀπὸ τὸ παρελθὸν μπορούμε νὰ ἐξασφαλίσουμε ἓνα καλύτερο μέλλον, ἀφ' ἑνὸς ἀναιρεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ θεμέλια ἐμβίωσης τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου, τὸ παρελθόν, καὶ ἀφ' ἑτέρου θέτει ὡς κριτήριον τοῦ καλύτερου μέλλοντος μόνον ἓνα ἀπὸ τὰ ὀντολογικὰ θεμέλια τῆς ὑπάρξεως, τὴν ἐλλογὴν διάνοια, παραβλέποντας τὸ ἄλογο στοιχεῖο. Τοῦτο σημαίνει ὑπερτίμηση τοῦ τεχνικοῦ καὶ ὑποτίμηση τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἀποψη αὕτη μπορεῖ νὰ ἔχει ἀπὸ τίς πιὸ ἀσήμαντες ἕως τίς πιὸ τραγικὲς συνέπειες. Μπορεῖ νὰ φθάσει ἕως τὸν πνευματικὸ μηδενισμό, τὴν ἀχρήστευση τῶν πνευματικῶν κατηγοριῶν τοῦ παρελθόντος, καὶ τὸ χτίσιμο ἑνὸς μέλλοντος «θαυμαστοῦ», σὰν καὶ αὐτοῦ ποὺ μπόρεσε νὰ φαντασθεῖ ὁ Ἄλντους Χάξλεϋ ἢ σὰν ἐκείνου ποὺ ὑπερβαίνει καὶ τὴν δική του φαντασία: Ἐνὸς κόσμου κατοικημένου ἀπὸ τὰ πλάσματα τοῦ δοκιμαστικοῦ σωλήνα, ποὺ θὰ ἔχουν ἐξελιχθεῖ σὲ κλώνους καὶ θὰ ἔχουν βρεῖ τὰ ταίρια τους στὰ ἀπανθρωποποιημένα αὐτόματα τῆς ἐποχῆς τῆς κυβερνητικῆς, τὰ ρομπότ, τὰ ὁποῖα μέσῳ τῆς νανοτεχνολογίας θὰ ἀσκοῦν προμηθεϊκὸ ἔλεγχον πάνω στὴν φύση, ποὺ θὰ κινοῦνται μὲ διαστημικοὺς ἀνελκυστήρες καὶ θὰ συνεννοοῦνται μὲ τὸν παγκόσμιον αὐτόματο μεταφραστή. Εἶναι ἡ νέα ιδέα τῆς προόδου, ἡ ιδέα τοῦ Νέο-διαφωτισμοῦ, ποὺ ἐκφράζει τὴν θετικὴ προσδοκία ὅτι ὁ ἀνθρώπος μπορεῖ μέσῳ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς νέας τεχνολογίας νὰ κατακτήσει τὴν πολυπόθητη ἀθανασία. Ἀλλὰ ὅσοι ἐκπροσωποῦν τὴν ἀποψη αὕτη θὰ πρέπει νὰ ἀντιληφθοῦν ὅτι τὸ δράμα τοῦ Προμηθέα, ἂν ἦταν σήμερα νὰ ἐπαναληφθεῖ, θὰ γινόταν κατὰ τρόπο ἀντίστροφο. Ἐκεῖνος ποὺ θὰ ἀλυσοδεθεῖ

στον Καύκασο θὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ἐνῶ ὁ Προμηθεὺς παραφρονημένος θὰ βάζει φωτιά στὴν οἰκουμένη⁴⁷.

Ὁ Κανελλόπουλος μιλάει συχνὰ γιὰ συντέλεια τοῦ κόσμου. Ἐννοεῖ ὅμως τὴν συντέλεια ὄχι ὡς ἀπειλή ἀλλὰ ὡς παιδαγωγικὸ μήνυμα, ὡς μήνυμα ποὺ τὸ συνδέει μὲ τὴν μεταφυσικὴ πίστη, καὶ γι' αὐτὸ ἀκούγεται σὰν λόγος προφητικός. «Πρέπει νὰ ἀντιστῶμεν εἰς τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν», λέγει. «Πρέπει νὰ ἐπιχειρήσωμεν ὅ,τι φαίνεται ἀκατόρθωτον. Ἐὰν δὲν τὸ κατορθώσωμεν, τότε θὰ ἐπαληθεύσῃ ἡ προφητεία τοῦ Goethe, ὁ ὁποῖος εἶπε κάποτε – τὴν 23ην Ὀκτωβρίου 1828 – εἰς τὸν Eckermann: Βλέπω νὰ ἔρχεται ὁ καιρὸς, ὅπου ὁ Θεὸς δὲν θὰ εὕρῃσκη καμμίαν χαρὰν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα καὶ θὰ πρέπῃ νὰ συντρίψῃ καὶ πάλιν τὰ πάντα διὰ νὰ ἀνανεώσῃ τὴν δημιουργίαν»⁴⁸. Ὁ Κανελλόπουλος δὲν ἦταν ἓνας ἀπλὸς κοινωνιολόγος. Ἦταν καὶ μὲ τὸ ἐπιστημονικὸ τοῦ ἔργο ἓνας μεγάλος παιδαγωγός. Ὡς παιδαγωγὸς θέλει νὰ προλάβῃ τὴν συντέλεια ὄχι ἀντιτιθέμενος στὴν τεχνολογία ἀλλὰ θέτοντάς τιν ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τοῦ ἀνθρώπου: στὴν ὑπηρεσίᾳ σκοπῶν ποὺ ἀνήκουν στὴν ἄλλη σφαῖρα πολιτισμοῦ, ποὺ δὲν ὑπόκειται σὲ πρόοδο. Θὰ μπορέσουν οἱ ἄνθρωποι, καὶ ἐμεῖς ὡς Νεοέλληνες⁴⁹, νὰ ἀκούσουμε τὸ μήνυμα αὐτό;

Μαριάνος ΚΑΡΑΣΗΣ
(Θεσσαλονίκη)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

47. Πβ. Μ. ΚΑΡΑΣΗ, Βιολογία ὡς ἰδεολογία, *Εὐθύνη*, τευχ. 419, Νοέμβριος 2006, σσ. 537 κ. ἑξ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Βιολογία ὡς οὐτοπία καὶ ὁ μῦθος τοῦ Μετανθρώπου, *Εὐθύνη*, τευχ. 420, Δεκέμβριος 2006, σσ. 602 κ. ἑξ.

48. Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ νέοι παράγοντες τῆς ἱστορίας καὶ τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπου, *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 34, 1959, σσ. 365 κ. ἑξ., 389.

49. Ὁρθῶς ὁ Γ. ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ, ἐνθ' ἂν., σσ. 37-39, ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἀκολουθητέα ἰδεολογία εἶναι ἀφ' ἑνὸς ἡ σύντονη εἰσαγωγή τοῦ εὐρωπαϊκοῦ – παγκοσμιοποιημένου ἤδη – τεχνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐπίμονη ἀνάπτυξη τοῦ ἐθνικοῦ πολιτισμοῦ. Στὸ ἴδιο πνεῦμα Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Μαθήματα...*, σ. 127: «Ὅσο μεγάλη χρεία εἶναι νὰ συγχρονισθῇ τεχνικά ὁ νέος ἑλληνισμός, ἄλλη τόση μεγάλη ἀνάγκη εἶναι νὰ μείνῃ ἀσυγχρόνιστος ὡς πρὸς τὰ δόκιμα στοιχεῖα τῆς πνευματικῆς του παράδοσης...», καὶ σ. 122: «Ὁ τόπος ἔχει δική του ὄντολογία, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ καὶ ἰδιαίτερη, ἀνάλογη μ' αὐτὴν δεοντολογία».

THE IDEA OF PROGRESS IN THE WORK OF PANAGIOTIS KANELLOPOULOS AND ITS SIGNIFICANCE TODAY

S u m m a r y

One of the central themes in the sociological theory of P. Kanellopoulos is the issue of historical progress.

Kanellopoulos is the first to define the concept of progress, differentiating it from the concept of evolution. He distinguishes the two concepts beginning from the epistemological distinction between nature and history. Evolution refers to nature, and it is connected to the biological process, which occurs in accordance with the natural laws. Progress refers to history, and it is connected to the historical process, which occurs in accordance with the particular historical laws. Progress is the emancipation of man from the barriers of the species and of nature in general; the tendency for continuously greater liberation from the bonds of nature.

Kanellopoulos differentiates between progress as a historical event and the awareness (the «idea») of progress. Progress as a historical event has existed since the emergence of historical society. But it took man a long time to become aware of this fact. The «idea» of progress came much later, in the modern era, from 18th century thinkers, from the influence of empiricism and enlightenment, taking occasion from the brilliant achievements of the natural sciences and engineering. These progresses created the belief that all things necessarily follow an upward course towards a better state: from ignorance to knowledge, from delusion to truth, from darkness to light, from work to freedom. Hence was shaped the idea of universal progress, which, however, led spirits to excesses.

These excesses were expressed at the sociological level as well, in the form of novel theories about progress. Among those are the theories of August Comte, of Herbert Spencer, of Marx and the Marxists, of Kant, Hegel, and others. These theories, each departing from a different philosophical starting point, all accept the existence of historical progress.

Kanellopoulos doubts these theories, as well as the opposing ones which deny the existence of progress, and formulates a theory of his own. Based on his own epistemological starting point, he defines two cultural spheres: one that is governed by the reasonable and social elements of human actions, and one where purely individual elements prevail. The first cultural sphere is defined as «technical culture» (zivilisation), whereas the second sphere is defined as «intellectual culture» (Kultur). Kanellopoulos accepts that progress exists only within the framework of the «technical culture».

Of particular significance is the refutation, by Kanellopoulos, of the social Darwinism theory of progress – that is, that the laws of biological evolution define social behavior, and hence they also dictate social progress, as well as his refutation of the Enlightenment theory of progress – that through rationalism, science, and technology, man will certainly attain happiness.

Marianos D. KARASIS